

ВОЛОДИМИР БАРАГУРА

МЕЧ і КНИГА

історичні оповідання

ВОЛОДИМИР БАРАГУРА

М Е Ч И К Н И Г А

ІСТОРИЧНІ ОПОВІДАННЯ
для дітей і молоді

Борисій
20. січн. 1
2011 р.

„ЄВШАН-ЗІЛЛЯ” — ТОРОНТО, Р. Б. 1954 — „НА ВАРТІ”

V o l o d u m y r B a g a n u r a
S W O R D A N D B O O K
Historical sketches
in Ukrainian

Обкладинка мистця
Мирона Левицького
Ілюстрації мистця
Петра Андрусева.

Спільне видання:
„Є В ША Н - ЗІЛЛЯ”
Бібліотека юного читача
Випуск ч. 12.
Об'єднання Працівників Дитячої Літератури
За редакцією Б. Гошовського
i
Видавництва „НА ВАРТІ” КК СУМ в Канаді.
Право передруку й репродукцій застережено.

I

На полі слави

ПОВОРОТ НА ВІТЧИЗНУ

(Свобідно за літописним переказом)

Дикий половецький степ бачив уже неодну криваву битву, але такої січі ще тут не було. Вже третій день коні українських дружинників і незлічимих половецьких полчищ то-точать копитами степову тирсу. Третій день густі хмари стріл лучників зловіщим шумом і свистом наповняють повітря, закриваючи сонце. Третій день лунають у далечінь бойові оклики воїв, дзвенянять мечі й топори об кольчуги¹), щити й шоломи. Степова земля багряниться кров'ю княжих дружинників і половчан. Стада диких птиць круजляють над бойовищем, а хижі звірі нетерпляче дожидають кінця битви.

У далекий чужий степ рушив київський князь із дружиною перегородити щитами поганим половчанам шлях у землю українську. Але битва нерівна. Княжа дружина оточена звідусіль степовиками. Раз-у-раз меркнуть стяги дружинників. Бачить князь, що ворог переможе його воїв, і каже:

— Прийшла година лягти нам головами за землю руську. Кому життя міле, хай ніччю прокрадеться крізь ворожі полчища.

— Головами поляжем, а не посorumимо стягів наших і землі рідної; — гукнули дружинники. — У степ половецький рушили ми раттю²), щоб здобути собі чести, а князеві слави!

І битва закипіла знову. У першій лаві лицарська постать князя, що кріпкою рукою рубає гострим двосічним мечем поганські голови. Щербиться княжий меч на карках половчан, на їх залізних кольчугах, на стіжкуватих шоломах. А поруч князя у вирі битви князенко, молоденький отрок³), що ейхав із батьком вчитися в степу лицарського ремесла. Простоволосий (бо ворожий спис скинув йому шолом), піднявшись у золотіх стременах, громить князенко-хлоп'я гарто-ваним мечем ворогів, що з усіх-усюдів натискають. Та маліє

¹⁾ Кольчуга — дротяна сітка, яку носили лицарі.

²⁾ рать — похід, війна.

³⁾ отрок — юнак, джура.

найближча князева дружина під натиском ворогів. Раз-у-раз новий княжий гриден⁴) складає свою буйну голову в степову тирсу. Зіпняв князь острогами верхівця і скочив у гущу половчан. Але вороже ратище вибило його з сідла. З окли-

ком перемоги кинулися половчани на лежачого князя. Скочили йому на рятунок дружинники. Князенко-отрок метнувся боронити батька, але підступно свиснув у повітря ворожий аркан. Петля туго затиснулася на шиї отрока, і княжич утратив свідомість...

**
*

Багато років минуло від дня кривавої битви в степу половецькому. Спокійно шумить степова тирса. Давно вже не тривожить її гомін битви. Княжі й половецькі посли домови-

⁴⁾ гриден — молодий княжий воїн - дружинник.

лися, що мир пануватиме між княжою Україною й половецьким степом. Не йтимуть княжі дружинники війною на половчан, не переступатимуть степовики кордонів України...

Лопотять від степового вітру шовкові, золотом ткані стіни шатер оселі хана половецького. Розлягається степом тужлива й дика мелодія половецької пісні, лунають крикливи звуки половецької музики. При ватрах, підібгавши ноги під себе, сидять громадками степовики, на великих рожнах жаряться чвертки волів і баранів. Молоді половчанки танцюють при багаті, малі отроки стріляють із лука до цілі, метають ратищем і арканом, — учаться воєнного діла. В далекому степу лунає хрипливий голос ловецького рога. Заживають половчани мирного життя.

У найпишнішому шатрі, прибраному бунчуками, вистеленому злотоглавами, парчею, на подушках, шитих паволоччю⁵), сидить молодий чоловік. Зодягнений у одяг, який носять тільки половецькі кагани⁶) та найвищі вельможі. Його турбан виблискує самоцвітами, його довгий халат міниться різними кольорами. Широкі штани прикрашені всякими дорогоцінними цяцьками, на ногах носаті сап'янці. За золототканим поясом саджений дорогим камінням кінджал. На стінах шатра ловецькі трофеї й зброя — половецька та здобута ворожа.

Хіто не пізнав би, що молодий половчанин це... князен-ко-отрок, якого в кривавій степовій битві зловили на аркан половчани. Половецький каган, дізnavшись, що отрок це син київського князя, забрав його до себе. І з того часу чудово зажилося князенкові. Каган любив його і виховував як власного сина. Пташиного молока бракувало юнакові. Його оточили всіма розкошами половецького життя. Навчили його половецького звичаю й обичаю. Вбрали його в половецьку одежду. Вчили мови й пісень половецьких. І поволі забув князен-ко рідний край. Затерся в його пам'яті образ рідного Києва, княжих хоромів і теремів. Померк у його очах образ кривавої битви, забулася солодка українська мова. Хрипкі, гострі звуки половецької мови стали йому рідними. Полюбив князенко всім серцем половецький степ і дике плем'я, що жило під шатрами. І стало це плем'я його рідним народом, а степ половецький новою батьківчиною. Для неї жив, працював, готувався до майбутніх завдань для її добра. Став половчанином. І якраз тепер думав думу, як рушити новим походом у землю українську та знищити її огнем і мечем...

⁵⁾ Злотоглав — дорогий матеріал на одяг, парча — шовк, паволоч — нитки до вишивання й гаптування. ⁶⁾ каган — хан, князь.

**

Та інакше плило життя в княжому Києві. Після кривавої битви, в якій половчани перемогли лицарську київську дружину, невеличка група дружинників, взявши між коней скривавлене тіло важко пораненого князя, пробилася крізь ворожі полчища. Довго лікував князь рані й тяжко побивався за сином. Довгі роки думав, що отрок поклав голову в битві з ворогом. Та пішли чутки, що далеко в степу під шатром половецького кагана живе князенко. Тільки, що став половчанином. А принесли цю вістку скоморохи⁷⁾, мандрівні співці, купці, шукачі пригод. Підтвердили її княжі люди, що в степ ходили провідати, чи не йде половчанин походом на Україну.

І скликав князь раду, питуючи, що робити. Встав старезний дідуган, боян-співець Доброслав, і каже:

— Піду, князю, в далекий, дикий степ половецький. Не першина це мені. Знайду шатро князенка, заговорю до нього словом рідним, пригадаю славну батьківщину, заспіваю думу про подвиги її князів і воїв. Воскрешу перед його душою образ рідної країни, ачей покине чужину й прибуде назад у Київ.

Врадувався князь, почувши таку мову співця Доброслава.

— Іди й приведи мені сина, бо не хочу, щоб кров із кропи моєї й кісті із кости моєї служила чужому народові.

Наступного дня раннім ранком рушив Доброслав у степ далекий. Узяв костур дебелій у руки, заткнув кинжал за пояс, перевісив через плече торбу мандрівну та кобзу, невідступну товаришку кожного співця.

**

Була пізня нічна година. Втихало поволі життя в половецькому таборі, а князенко-половчанин далі думав свою думу. І раптом здригнувся. Перед ним безшлесно станула висока, кремезна постать дідугана в полотнянці, з кобзою через плече. Довге сиве волосся й борода розвіяні степовими вітрами, лице спалене сонцем.

— Чого тобі треба? — спитав половецькою мовою каганич.

— Мандрюю степами, — відповів тією ж мовою боян, — то й зайшов до тебе думу тобі заспівати про лицарів славних, про воїв хоробрих, про раті криваві.

— Співай! — коротко кинув каганич.

⁷⁾ скоморох — весельчак.

Присів Доброслав на шовкових, паволоччю галтованих по-
душках, зняв кобзу і вдарив пальцями по дзвінких струнах.

І заспівав думу солодкою й милозвучною мовою україн-
ською. Про золотоверхий Київ, про княжі хороми, про битву
криваву в степу половецькому. А співаючи, пильно дивився
на лицє каганича. Але воно було холодне й байдуже.

— Незнаною мені мовою співаєш, старче, про речі не-
знані. Співай половецької пісні про славних каганів і їхні
раті.

Замовк Доброслав. І майнула йому інша думка: сказати
правду каганичеві, очі йому розкрити.

Почав мовою половецькою:

— Ти не каганич-половчанин, а син князя київського, і
Русь — твоя батьківщина. Отроком молоденьким пішов ти
з батьком у похід проти половців і щербив ти дитячою ру-

кою меч на їхніх карках. Але одоліли⁸⁾ половці лицарську дружину батька твого, його поранили й стоптали копитами, а тебе схопили на аркан. І взяв тебе за свого сина каган половецький. а серед розкошів життя забув ти про батька свого, вітчизну, мову, звичай і обичай рідний...

Махнув нетерпляче рукою каганич і перервав гнівно річ боянову:

— Бачу, розум тобі перекинувся, старигане. Не верзи дурниць, а то кажу тебе до коня дикого прив'язати й поволічеться твоє тіло по степу вовкам-сіроманцям і крукам-чорнокрильцям на поталу. Каганича хочеш на зраду намовити, небилицями душу його тривожити!

Засмутився Доброслав. Із нічим прийдеться поверратись у Київ. Зажуриться князь, що син його не вернеться до рідного народу.

І майнула щаслива думка в голові дідугана. Дрижачою рукою добув із-за пазухи жмуток зів'ялого, степового євшан-зілля, що його завжди брав із собою в мандри в далеку чужину, щоб паходці тієї степової рослини край рідний йому нагадували. Подав євшан-зілля каганичу.

Глянув каганич із здивуванням і посміхом на нову недоречність дідугана, але взяв зілля й підняв мимохіть до лица своєго. І дивні паходці вдарили в його ніздря.

Яке чудне зілля, які дивні паходці має ця степова рослина! Глянув каганич на листки чародійні і знову потонув у паходці їх. Десь він це зілля бачив, десь чув цей запах. І примкнув очі каганич...

Наче з туману виринали перед його очима дивні, неясні образи. Якась ріка могутня, гори над нею, препишні тереми. Образ змінився. Ось дружинники їдуть із щитами червоними. Чує звук сурми, дивно знайомими видалися йому й звуки струн кобзи, що на ній недавно грав цей дідуган. Ось новий образ: степова січа і наче він — хлоп'я при боці могутнього воїна бере в ній участь. Образи стають щораз ясніші, виразніші. І ця мова, що нею співав дідуган думу... Звуки її такі мелодійні, солодкі, такі теплі й рідні! Він їх чув і знає. Так, дідуган прав! Він не каганич-половчанин. Він мав іншого батька, іншу вітчизну, іншу мову. Тільки коли й де?

Каганич поринув увесь у паходці євшан-зілля:

— Кажи, діду, всю істину⁹⁾ кажи...

⁸⁾ Одоліти, старе слово — перемогти.

⁹⁾ Істина — правда.

**

А коли мав засніти світанок, і сизий туман покрив степ,
із шатра половецького тихцем вийшли дві постаті—дебелій
дідуган і молодий воїн. За табором скочили на коні й пода-
лися степом туди, де в далекій далині котить свої хвилі мо-
гутній Дніпро, де синіють гори, де в сонці блислять дахи зо-
лотоверхого Києва...

О ТРОКОВІ ПОВОДИ

Нарешті Держко побачив, що Київ не встоїться. Не тому, що вали й частоколи слабі, або що в людей не стало боєвого духа. Правда, в довгій облозі згинуло та зазнало важких ран багато воїв, але й ратаї, кметі, бартники, кожум'яки, колодії, оружники й купці січуться з печенігами негірше дружинників¹). Але в город закрався найгрізніший ворог, що його зроджує довга облога — голод. Люди поїли вже всі свої припаси й Держко мусів кожному видавати скромну пайку з княжих шпихлірів. Та запас уже невеликий і марево голоду загляне оборонцям у вічі. В городі побито вже всіх коней, а навіть псів і котів, щоб зайво не витрачати дорогоцінних харчів. А найбільше журило Держка те, що поміж обложеними є княгиня Ольга з унуками Ярославом, Олегом і Володимиром. Не допустити ж йому, щоб спадкоємці київського престолу з голоду померли, згинули від ворожого меча, чи попали в печенізьку неволю.

Єдиний порятунок — відсіч. Та князь Святослав пішов походом на болгар, кинувши ім своє коротке „іду на вас”, а воєвода Претич забарився далеко в степах.

На великому дворищі, де князь відбував віча й суди судив, скликав воєвода хоробрих оборонців. А сказавши людям, яка доля їх жде, промовив:

— Мужа мені треба, що прокрався б через табір ворожий і сповістив Претича.

Але мовчала громада й ніхто не виступив. Не тому, щоб боявся, але кожен волів згинути в бою, ніж загрузнити в трясівинні, потонути у хвилях, чи врешті зазнати смерти з рук печенізьких чабанів.

— Коли нема охочих з-поміж мужів, то я піду до воєводи, пробравшись поміж вежі печенізькі, — почувся голос і з юрби виступив отрок років із шіснадцять. Але високий був і кремезний на свій вік. Яромир називався. Погляд мав веселий і сміливий, і до вподоби припав воєводі.

¹⁾ Ратаї — орач, кметь — господар, кожум'яка — гарбар, бартник — пасічник.

— Мову печенізьку знаю, то перекинусь печенізьким чабаном, що з поводами в руці ніби пропавшого коня шукає, — породовжував отрок.

На тому й стало.

**

Пізньої ночі тихо сповз Яромир з високої стіни городища. У руці держав кінські поводи. Над Дніпром скинув із себе одежду, залишившись тільки в коротких шкуряних штанах. За ременем мав ніж.

Тяжка була переправа. Холодна вода ламала кості, водне латаття чіплялося до ніг і не давало бrestи. Де вода була глибока, хлопець пускався вплав. Як тільки діставав ногами dna, брів, устромивши в рот очеретину. Кінець її виставав понад плесо й отрок міг дихати під водою. Але найбільше брав його страх перед водяником. Ануж підпліве зненацька, вхо-

пить, закрутить виром, втопить, або задержить у себе на службі. Але, ось вода вже плитшає, ось уже темніє другий берег, а там і ворожий табір.

Отрок вийшов із води й приліг за виступом берега у прибережних кущах. Кинуло його в лихоманку.

Тепер найважливіша річ — здобути печенізький одяг. І хлопець висунув голову з-поза кущів та почав розглядатися. Табір спочивав і тільки тут і там блистіло багаття ватер, інколи перегукувалися вартові, часом п'яній голос затягав степової пісні, десь квиліла сопілка.

Місяць виглянув з-поза хмари й отрок побачив, що поблизу, підобравши ноги під себе, дрімав степовик. Один скок... і Яромир був коло нього. Скрикнув вартовий, але увірвав у пів слова, бо ніж юнака не дав йому докінчити. Швидко передягся хлопець, а тіло печеніжина скинув у воду. Крик і хлюпіт води заманили інших вартових.

— Гей, там, чого ти у пітьмі шляєшся й вигукуєш у таку пізню пору?!

— Та, нічого, спотикнувся й шубовсьнув у воду, — по-печенізькому відповів Яромир.

— Мабуть, забагато випив вина, або меду сиченого, — зажартував вартовий.

— Е, ні, — відповів отрок, — коня шукаю, що десь із табуна загубився. — І сміливо рушив далі.

Проходив поміж шатрами, а коли зустрічав вартових, то махав уздечкою й заздалегідь питав: — Гей, ви там, а не бачили моого коня? — І так перебрався аж за останні шатра ворожого табору, де вже зачинався степ. Хлопець пірнув у трави... Табір лишився далеко поза ним.

**

Печенізькі лави пнулися вже на стіни, вали й частоколи городища. Приходив кінець. Княгиню Ольгу з унуками, дітей, жінок і старців замкнув Держко в мурованій церкві св. Іллі, що ще за князювання Ігоря була поставлена для нечисленних київських християн. Сам же кинувся в останній бій.

Нараз серед бойового гуку його вправне вухо зловило далекий, знайомий зов сурми. Це Претичів ріг! А з валів побачили оборонці за печенізьким табором куряву. Ворожі лави захиталися, печеніги пішли вrozтіч. Оборонці кинулися за ними.

А замкнені в церкві люди тремтіли від страху, що осьось жде їх жахлива смерть. Чули, як гук битви віддалявся й залягла тиша. І цю тишу перервало сильне гrimання в цер-

ковну браму. Метушня, крик, плач, лемент счинилися серед людей. Одні кинулися підтримувати браму, інші кликали помочі, ще інші ниць попадали й ждали смерти. Та grimання в браму стихло, зате високо на мурі захрустіли олив'яні рям-

ки церковного вікна й крізь проломаний отвір показалася гострокінчаста печенізька шапка. Всі заніміли в смертельному жаху, сподіваючися, що за шапкою покажеться погане лице степовика. Але замість того, в церкву заглянули ясні, веселі очі молодого хлопця, який крикнув:

— Ворог одолітій!²)

І лице сковалося. Дехто пізнав у ньому Яромира.

Коли замкнені в церкві люди відчинили браму й вибігли надвір, побачили надзвичайний образ: серед свого оточення їхали воєвода Претич і Держко, а поруч них гасав на басько-

²⁾ Одолітій — переможений.

му коні печенізького кагана Яромир у печенізькому одягу. Кругом юрбився київський люд і, підкидаючи шапки, кликав:
— Слава! Слава!

Всі знали, що ці оклики були призначені не лише для воєводи й Держка, але й для отрока. Бо справді: годі сказати, чия була більша заслуга у визволенні Києва — Претичева й Держкова, чи Яромирова.

ПЕРЕЯВ' СЛАВУ

Від предків наших ми мужність дістали. Пригадаймо собі, якою непереможною до того часу була сила руська і міцно биймося за своє спасіння. То не наш звичай — втікачами йти додому, але жити перемігши, або славно вмерти, доказавши діла, як слід сміливим мужам.

Князь Святослав Завойовник

БІБЛІОТЕКА Далеко в степу розлягався гомін табору русичів. Іржали коні, лопотіли знамена й прaporи на степовому вітрі, перекидалися вартові, бряжчала зброя. Біля шатер громадами жежали вої, палили багаття та готовилися на завтрашній день. Строки доглядали коней, дружинники чистили мечі двосічні, затягали тятиви тугих луків, наповняли сагайдаки стрілами, випробовували ремені на панцирах та підпинки гостроверхих кроломів. При ватрах оберталися на рожнах величезні воли та товсті барани, а довкола нісся запах печеноого м'ясива. Де-не-де лунала пісня — це пирували при вогнищах дружинники, спиваючи пінливе вино та золотистий мед із крученых турівих рогів, або з вибиваних золотом та висаджуваних са-моцвітами черепів ворогів, переможених у численних ратах. А всі ловили вухом гамір із табору печеніжина, що розбив свої шатра потойбіч Трубежі та хотів поставити свою ногу на українській землі. Через річку чути було скрип безчисленних возів, рев верблюдов і дике вівкання степовиків.

О, бути завтра січі великий! Потече кров, наче на бенкеті вино червоне. Це не перший раз захищали хоробрі русичі щитами і власними грудьми рідну землю, а з нею й увесь світ перед напором диких степових орд. Неодному русичеві сич віщував смерть. Неодин молився новому Богові, але й зідхав нишком до Перуна, Велеса й Дажбога¹). Бо хоч великий князь Володимир охристив всю Україну у воді дніпровій, то неодин дружинник поруч хрестика носив зашиті в одежі ку-

¹⁾ Перун, Велес, Дажбог — поганські боги в давній Україні.

ники дерева, які залишились із розбитих поганських ідолів. І в неодного, що хоч ставив на чолі знак хреста, то в глибині душі таївся ще дивний жах перед Мареною²⁾. Чи ж не краще перед сіцею великою помолитися новому Богові, але й злити потайки кілька крапель вина, щоб переблагати давніх богів? Бо верхи дерев шумів Див³), степ наповняв брехіт лисиць та виття вовків, а вгорі лопотіло крильми гайвороння препогане. Бути січі великій, а в такій хвилині навіть серця цих вилеліяних під шоломами, сповитих трубами та викормлених кінцем копія воїнів наповнялися дивною тривогою...

**

Саме на обрії зажевріла досвітня зоря, коли з того боку Трубежі розлігся протяжний голос сурми. Але вправне вухо воїв пізнало, що це не бойова сурма. Так сурмлять тоді, коли має прийти посол. На другому боці річки стояв печенізький каган, а поруч нього окличник, що голосом великим кликав:

— Великий князю Володимире! Навіщо дурно пойти степову землю кров'ю воїв наших. Пошли свого мужа, хай побореться з нашим. А чий муж одоліє, на цього дружину спаде добича й слава. І розійдемося в мірі й не будемо воювати три роки.

І велів Володимир окличникові своєму відповісти:

— Хай станеться по глаголу твоєму⁴⁾), кагане печенізький.

Рознеслася по таборі русичів вістка про намірений двобій. Похилилися сумом голови воїв. Не тому, що боялися поборотися із печеніжином, але тому, що кожного тривожила гадка, чи переможе ворожого велетня, чи не стягне сорому й нечести на себе, дружину князя й усю рідну землю? І князь у своєму шатрі важку думу думав. Аж ось станув перед його лицем отрок молодий, кремезний, із русим волоссям.

— Князю мій і пане! Я отрок, без меча й щита на рать перший раз вирушив, але поборюсь я з печенігом і одолію його. Я кожум'яка й у своїх руках кожу розриваю, а бикові з боку стільки м'яса вирву, скільки жменя захопить.

— Мусиш силу свою показати, — промовив князь Володимир, — бо не можу молодого отрока в нерівний бій пускати.

І звелів князь привести щонайсильнішого і найдикішого буйвола, якого колись спіймано на княжих ловах у наддніпровській пущі. Два найдужчі дружинники вели буйвола на тугих мотузах, прикріплених до залізного кільця в ніздрях

²⁾ Марена — богиня смерти. ³⁾ Див — зловіщий дух. ⁴⁾ Глагол — слово.

бика. Дикий звір, бодючи гнівно рогом землю та рвучи її ратицями, ревів хрипло й точив піну з бородатого писка. Старий Ратич розпік у багатті рожен до білого, дружинники скинули з очей буйтура плахту й відіп'яли мотуззя. Припеченій розпаленим залізом бик заревів скажено з болю й люті та вихром кинувся просто на молодого кожум'яку. Здавалося, підніме його на роги, кине об землю, стопче ногами... Але кожум'яка звинно скочив убік і, вхопивши буйвола за стегно своїми цупкими пальцями, вирвав йому шмат кожи з м'ясом. Стікаючи кров'ю, з ревом помчав звір у степ...

А переконавшись, що отрок говорив правду, повеселів князь Володимир і звелів сурмити двобій.

**

Мужі руські й печенізькі розміряли поле, де мали зустрітися борці. По одному боці визначені площі станули Воло-

димирові вої, по другому печеніги. І вибігли борці проти себе. А коли княжі дружинники побачили печеніга, в серцях їм похололо. „Був бо — як пише літописець — превелик зіло⁵) і страшен”. А проти нього станув русич середнього зросту з погідним лицем. Посміявся печеніг, побачивши такого противника. Ale отрок легко, мов пард, скочив до велета і схопив його в свої обійми.

Здавалося, — дві рівні сили зчепилися з собою й одна одній нічого не вдіє. Ноги борців наче вросли в землю, спини вигнулися як деревища тугих луків, жили набрякли в страшному зусиллі, піт густими каплями стікає із їх тіл. Проминулось декілька хвилин і вої помітили, наче б кості й в'язи печеніжина почали хрящати, наче б віддих його ставав швидший і хріпкіший. Врешті його потужне тіло почало хилитися вбік. Ще хвилина, ще одна надлюдська напруга юнака — й кожум'яка кинув важким тілом поганця, аж застогнала степова земля.

Сколихнулися мов тирса печенізькі лави й подалися геть із землі української.

**

І знову стояв отрок перед лицем князя свого:

— Золота й самоцвітів не хочу, бо не боровся я для багатства, а щоб не дати посміятися поганському степовикові над землею нашою. Дай мені, князю, меч гострий двосічний і щит черлений⁶) та прийми мене між воїв своїх, щоб я міг іти з тобою на рать, як інші дружинники.

І вволив Володимир його волю, а, обернувшись до всієї дружини, сказав:

— На пам'ятку того, що отрок переяв⁷) славу за мене, закладаю на цьому місці город⁸), а назва йому буде Переяслав.

⁵) Превелик зіло — дуже великий. ⁶) Черлений — червоний.

⁷) Переяв — перейняв. ⁸) Город — місто.

ВИТЯЗЬ ЛИЦАРСЬКОГО ТУРНІРУ

Величаво й пишно приймав угорський король Беля свого гостя, Данила Галицького. Український володар прибув особисто до свого королівського сусіда, щоб відбути з ним важливі політичні наради. В почоті Данила були визначні бояри та кілька дружинників знатного роду, між ними молоденький, ясноволосий лицар, Звенислав Христинич.

Одночасно гостювало в Буді й німецьке посольство. Кілька днів тривали наради, переплітані бенкетами, ловами й лицарськими ігрищами. У передостанній день перебування володаря Данила в угорській столиці мав відбутися на королівському замку лицарський турнір¹⁾). Вістка про турнір вже кілька місяців наперед облетіла західну Европу й звідусіль стягалися до Буди визначні лицарі.

Прибули лицарі з сусідньої Польщі, Богемії²⁾, Німеччини, сонячної Італії, славної вином Франції, а навіть іздалекої замряченої Англії. Прибули й мандрівні лицарі-бурлаки, що, блукаючи по світу, шукали синьої лицарської квітки та чаши св. Граала, із слізою Христа Спасителя, яку Він пролив під час тяжких страстей, на хресному дереві прибитий. А міг знайти її тільки праведний лицар. Вели ці лицарі життя богообоязливе, тіло своє постом суворим умертвляли, а душу ушляхетнювали горливою молитвою та добрими учinkами. Із власними пороками та з нечистою силою, що на непорочну душу лицарську чатували, завзято боролися. Меч їх ніколи не сплямився кров'ю неповинної жертви, милостиню щедрою рукою роздавали, вдів, сиріт і покривджених у свій захист брали.

За лицарями стягнули весельчаки-скоморохи з України, рибалти³⁾ з Польщі, щоб ігрищами, танцями й музикою гостей звеселяти. Прибули й міннезенгери з Германії, трубадури й трувери з Франції, Італії й Еспанії, що пісень мінестрель-

¹⁾ Турнір — лицарські ігрища, змагання в двобою.

²⁾ Богемія — Чехія. ³⁾ Рибалти — так у Польщі називали весельчаків.

ських співали про геройські подвиги лицарів та про любов їх до дам шляхетних⁴). Гамірно й весело було на замку короля Белі від такого численного й різноманітного люду.

Напередодні турніру прибув і пострах усіх турнірів, зачутий у чорний цанцер, на чорному коні французький лицар з Бургундії — Родерик де Баріє, слава про якого лунала по всій Європі. Співали про нього трубадури, мріяли панни, сидячи при коливоротках у вечори довгі. Страшна була сила його гартованого копія й рідко який лицар міг у турнірі встоятися йому. Звичайно при першому ламанні копія противник разом із конем звалювався на землю. Неодин і не піднявся більш, хребет мавши перебитий. А коли вдалося деякому щасливцеві витримати трикратне кришення копія, то в двобою на мечі не встоявся проти пана Родерика.

Мистцем бо був неустримий бургундський лицар у бортьбі на копія, мечі й топори, а й мізерикордією⁵) володів майстерно. Тому часто на турнірі кинута паном Родериком де Баріє важка лицарська рукавиця непіднятою лежала. Піднімали її хіба тільки щойно пасовані молоді лицарі, що очайдушністю своєю хотіли здобути собі ласку дами свого серця та леліяли скриту надію на перемогу, яка прославить їх ім'я в піснях трубадурів.

**

У день турніру, на прикрашених квітами, вінками, гербами, прaporами й ґobelінами кружганках королівського замку зібралися пишно зодягнені дами шляхетні, панове іменіті, лицарі уславлені. Володар Данило Галицький в оточенні свого почту засів на почесному місці з королем Белею Угорським, що був господарем турніру.

Як тільки королівський знак рукою й протяжне квиління сурен сповістили, що турнір почався, із лав лицарських встав пан Родерик де Баріє і кинув на посипану піском і дрібним камінням турнірову площу свою зализну рукавицю, а герольд його високим тенором закликав:

— Пан мій, лицар Родерик де Баріє, викликає на чесний двобій на життя й смерть, на копія, мечі й топори, шляхетних лицарів!

Але мовчали й непорушно сиділи ряди лицарства. Знати ніхто не мав охоти станути в бій з паном Родериком.

А чорний лицар підняв забороло шолома свого й глумлива усмішка промайнула по його лиці. Уже мав герольд за-

⁴⁾ Міннезенгер, мінестрель — середнєвічний лицар-співець, що оспівував любов, трубадур, трувер — співак, що звеличував лицарські подвиги.

⁵⁾ Мізерикордія — короткий ніж, кинджал.

брати ніким непідняту рукавицю свого пана, коли з почоту Данила встав молодий, русявий дружинник, легко перескочив барієру й підняв лускувату рукавицю бургунда. А його о-кличник голосом великим закликав:

— Пан мій, Звенислав Христинич, землі руської лицар і володаря Данила Галицького дружинник, приймає виклик шляхетного лицаря Родерика де Баріє. На життя й смерть, на копія, мечі й топори!

Пошум пішов по лавах присутніх. Подивляли чужинці відвагу й необачливість юнака. З цікавістю придивлялися його лицарській ноші, що різнилася від тієї, яку звикли були одягати західні лицарі. Юнак мав на голові шапку з дрібної харалужної луски, що закривала потилицю й вуха та півколом спадала на груди. На шапку надягнений був стіжкуватий сріблистий шолом із рухомим заборолом, яке в бою закривало ніс і передню частину лица. На грудях мав шкурятинний каптан і дротяну кольчугу та півпанцер легкий із сріблистої бляхи з ясно-синьою відтінку. Ноги були вдягнені в сап'янові чоботи зелені, прикрашені взорами, гаптованими золотими нитками. На зап'ятках срібні, довгі остроги. При боці широкий, короткий меч варязький, на лівій руці щит черлений, густо мідяними гудзами й самоцвітами вибиваний, із гербом роду свого. Права рука спочивала на легкій рогатині.

Розговір пішов поміж присутніми про молодого лицаря. Ті, що були близче королівського двору, розказували, що він знатного роду нащадок, що сила й відвага в нього неймовірні, що на полюванні ведмедя рогатиною вбив, а вчора, під час бенкету, топори лицарські в трубку звивав, в долоні їх стиснувши. Мови й письмо чужинні знає, книги читає, звичаю й обичаю лицарського свідомий, до дам галантний⁶). А голос у нього, як звук крицевого дзвону, краще ним пісень богатирських співає, ніж неодин трубадур чи трувер, що то їх стільки по замках лицарських і дворах панських гостює.

**

Нетерпляче й з тривогою дожидали присутні двобою. Король Беля не згодився одначе, щоб турнір відбувся „на життя або смерть”, бо не хотів, щоб шляхетні ігрища лицарські перемінилися в криваве видовище. Тому мали лицарі битися тупою зброєю, як це водилося на турнірах звичайно.

Залишився Звенислав у своєму легкому панцері, тільки меч свій варязький замінив довгим, дворучним мечем західнього лицарства з хрестоподібною рукояттю, а замість легкої рогатини, взяв важке копіє. Але виявилося, що ця зброя

⁶⁾ Галантний — ввічливий, добре вихований.

не чужа йому, бо копіє вміло в руці зважив, а меч дворучний правицею схопив і такого млинка ним над головою закрутив, аж повітря завило. Кінь його легкозбройний, радше для прікраси, ніж для бойової потреби.

**

Король дав знак рукою. Тужно заскиглі сурми, пахоли піднесли баріери й рушили на себе лицарі. З-під копит верхівця Родерикового сипнулись на всі боки дрібні камінці й пісок, з ніздрів, здавалося, бухає огонь. Проти нього, витягнений мов стріла, мчав вороний кінь русича. Обидва лицарі легко нахилилися в сідлах, кріпко притиснули раменами копія до боку й міцно стиснули дебелими ногами коней, щоб при шаленому зударі з сідла не злетіти та й коневі впасти не дати.

На кружганках запанувала тиша. Лицарі вже наче бачили юнака, як із перебитим хребтом лежить у піску турніро-

вого грища. Деякі вразливіші дами закрили собі очі платками, щоб видовища страшного не бачити.

Роздався сухий брязк і тріскіт зламаного деревища. Зудар був такий сильний, що мов стебелинки скришилися копія противників, а коні аж на задах поприсідали. Але обидва лицарі в сідлах залишилися, хоч декому здавалося, що пан Родерик схитнувся легко, бо в сіdlі поправився після зудару.

Гнівно коле бургунд острогами свого верхівця, вертаючися на своє місце, щоб знову рушити до атаки на копія. Мабуть, вину невдачі приписував не слабості рамени свого, а коневі, що надто малий розгін узяв. І вдруге кришили лицарі копія безуспішно, а коли й за третім разом залишилися тільки відламки держален, відкинули цурупалки геть від себе і, добувши мечів, почали бій рукопаш. Хоч важкі були дворучні мечі, то обидва схопили їх легко правицями, а в лівій руці щити держали, заслонюючись ними від ударів. Глухо бряжчала й скреготіла зброя, а хоч лицарі в панцерах були, боляче відчували крізь шкіряні каптани й сталеві лати та дротяні кольчуги кожний цільний удар, по якому залишалися на тілі синяки й криваві пруги.

Тяв пан Родерик хресною штокою, зловив удар Звенислав на свою рукоять, але меч його тріс у насаді й без леза залишився лицар. Геть жбурнув він рукоять і, щитом відбиваючи удари бургунда, правою рукою хотів добути топір, прикріплений до сідла. Та зміркував його думку противник і подвоїв удари. Мабуть, вирішив, що наступила відповідна хвилина закінчити змаг переможно, бо закрутів божевільного млинка мечем і пустив тяженне тупе лезо просто в голову Звенислава. Від такого удару напевно луснув би череп, хоч і під шоломом. Та приготований був на таку несподіванку Звенислав, бо схилив голову й меч із свистом протяг повітря. Сила розмаху й тягар меча потягнули пана Родерика за собою. Він схитнувся в сіdlі й похилився вбік. Піднявся в стременах Звенислав і з усього розмаху вдарив щитом бургунда, аж мідні ґудзи й дороге каміння розприснулися. Не треба було повторяти удару. Важко звалився в пісок чорний лицар. Кінь його, не привиклий до упадку свого вершника, кинувся вбік і потягнув за собою непрітомного лицаря, що острогою зачепився за стремено. Скочив мерцій Звенислав і вибив ногу Родерика зі стремена, щоб не воліклося тіло шляхетного лицаря по майдані. Кинулися чури рятувати й очунювати свого пана, розпинаючи пряжки його панцера.

Сурми осурмили й окличники окликали перемогу Звенислава. Із рук найкращої дами королівського двору одержав

синю квітку лицарську й стяжку пишну. Поціував сніжнобілу руку дами й поклявся завжди чести її боронити та з її стяжкою в турнірах копіє кришити.

Володар Данило погладив кучері свого дружинника, що так ім'я лицарства українського прославив, а король Беля вручив переможцеві пояс лицарський і меч з рукояттю, самовітами висадженою. А звертаючись до Данила, промовив:

— Щасливий край і володар, що таких лицарів мають.

ПЕКАРЧУК ПЕТРУСЬ

Швидко увихаються хлопці в пекарні хромого діда Онисима. Швидко виймають запашний хліб і бублики з гарячих челюстей печі. А найжувавіше з усіх працює Петрусь.

До вух юних робітників у пекарні доходить далекий гук битви та глухий гуркіт гармат — турецьких, що б'ють на місто, та міських, що дають крицеву відповідь ворогові. Вже третій тиждень облягають бісурмени город Прилуки. Третій тиждень мешканці міста стоять на валах і частоколах та бороняться завзято. Обороною кермує досвідчений вояка, полковник Кривошабля. Козакам не уступають відвагою й хоробрістю міщани, що зібралися під своїми цеховими знаменами та навипередки хочуть показати своє лицарське завзяття й знання воєнного діла. Хто живий і годен носити зброю — захищає город. Старі й молоді, а навіть жіноцтво.

Раз-у-раз атакують бісурмени місто, але за кожним разом дістають криваву відсіч. Завзято бороняться жителі города. Знають бо, що не буде їм пощади від ворога. Коли здобуде місто, знищить його огнем і мечем, камінь на камені не залишить. Збезчестить храми Божі, пограбує крамниці й садиби, старих і дітей у пень виріже, чоловіків і жінок молодих заб'є в дibi та на аркані в ясир пожене.

У городі залишилися тільки каліки, старі й немічні люди та малі діти й юнаки, що навіть ще чурами бути не можуть. Поміж ними залишився й Петрусь. Жаль йому, що не може на валах стати поруч із відважними оборонцями міста та полковник і слухати про те не хоче. Але не дармує в запіллі Петрусь, як і його ровесники та всі ті, що в городі залишилися. Тут таксамо кипить робота. Куять зброю, готують їжу для оборонців, доглядають хворих і ранених.

Поспішають хлопці з роботою, бо знають, що коли остання хлібина вийде з печі, дід Онисим накаже їм навантажити коші пахучим печивом та занести їх на вали. Там хлопці роздадуть печиво оборонцям і вже залишаться з ними. У порожні коші збиратимуть турецькі кулі, що падають на

вали та подаватимуть їх своїм гармашам, щоб слали їх назад у ворожий табір.

— Ну, хлопці, кінець ділу, — гукнув дід Онисим. — Гайда на вали!

Хлопцям двічі не треба було казати.

Мерщій навантажили коші печивом і, як стояли в білих пекарських фартухах та білих шапках, так і кинулися бігти до валів. Перший біг Петрусь, оглядаючися інколи, щоб якась заблукана турецька куля не поцілила його. Біг у своє давнє місце — до старого одноокого козарлюги Гараська.

Битва якраз ущухла і тільки перегукувалися лайкою противники, гасали на передпіллі герцівники та перестрілювалися час-від-часу гармаші.

— Здорові, дядьку Гараську!

— Здоров, Петрусь! — і козарлюга однією рукою набрав бубликів, а другою приткнув запалений льонт до дула гармати.

— Пши-ши-ши-бах! — ревнула гармата й густі клуби диму з її гирла заслонили барвистий вид турецького табору, що розташувався за річкою. Але гармаш прикладав до одного ока далековид й крізь клубовища диму слідкував, куди впало стрільно.

— Попав, попав! — на радощах вигукував пушкар.

І справді. Петрусь побачив, як високо в повітря летіли шматки розбитого турецького намету, як зчинився рух і метушня поміж бісурменами.

— У знатне шатро попав одноокий Гарасько, — загомоніли на валах.

А Гарасько швидко прочистив закопчене дуло гармати, набив клоччя, стрільного пороху, заклав кулю, прицілився, приткнув льонт. — Пши-ши-ши-бах! — задрижало повітря й знову стрільно з грюкотом і свистом полетіло в ворожий табір. Попало просто в гущу бісурмен. Розскочилися турки, але на місці залишилося кілька вбитих і поранених. Не було гармаша над старого характерника, одноокого дідугана Гараська!

У лютъ попав везир турецький і наказав палити з гармат у місто. Заклубилися дими при гирлах гармат, заревіла криця, задрижало повітря, застогнала земля й поскакали наче гумові м'ячі турецькі кулі по валах і вулицях міста. Міські гармати й собі зазяяли вогнем. Пальба почалася на добре.

А хлопцям того тільки й треба. Навипередки кинулися збирати ворожі кулі в свої пекарські коші.

— А вважайте, хлопці! — гукав Гарасько, обтираючи піт і куряву з лица. — Бо є такі кулі, що впадуть на землю й щойно потім розриваються. Поранити, а то й убити можуть!

Назбирали вже хлопці повні коші куль та кладуть перед гармашів. Пальба йде безугаву.

Аж тут одна турецька куля із свистом пролетіла понад частокіл та м'ячем у підскоках покотилася по вулиці.

З криком і сміхом кинулася за нею з валів громадка хлопців. А перший біжить Петрусь. Поли білого халата розвіялися, шапка пересунулася набік. Щоб лиш першому прибігти! Врешті допав. Мов дорогу цяцьку обняв турецьку кулю. Ото втішиться нею гармаш Гарасько! Така хороша, гладенько точена, бліскучка!

Але зловісним шипотом зашипіло вороже стрільно. З отвору видобулася стрічка білого диму і, заки Петрусь відкинув кулю від себе, роздався гук. На хвилину дим заслонив

усе. Гармаш Гарасько кинув свою гармату й побіг у сторону вибуху. Побігли й інші. Дим розвіявся. На бруку горілиць лежав Петrusь. По його білому халаті розповзлися червоні стрічки...

Одночасно на валах розляглися оклики радості та вигукі: — Відсіч! Відсіч!

Козацтво поквапно сідало коней. А з-за річки дохувив гук битви. Петrusь розплюшив очі, по його лиці пробігла усмішка радости, бліді уста прошепотіли: --- Перемога! --- І знову закрив очі....

**
*

Довго ходили коло важко пораненого Петrusя цирульники й козацькі знахарі-характерники, поки заликували йому рані, завдані турецькою кулею. Але потім виріс із нього лепський козак, що шаблюкою захищав хоробро свій край від ворогів.

II

Пергамент і книга

„ОТКУДУ ПОШЛА ЄСТЬ ЗЕМЛЯ РУСЬКАЯ...”

Унизу клекотіли хвилі Дніпра, на узбіччях київських гір вітер шумів верхів'ям дерев, із піль долітали вигуки ратаїв¹), ген далеко стугонів степ під копитами коней, у пралісах гри-мів ловецький ріг, княжі хороми гомоніли бенкетами, Кий кишів від чужоземного купецтва — кипіла життям вся земля руська. А в тихій келії Печерського монастиря, похилений над книгами та сувоями пергаменту з телячої та овечої шкури, сидів самотній чернець. Спина згорбилася від безнастаннього сидіння та від старости, бо ось уже шостий хрестик двигав на ній чорноризець Нестор. З того часу, як молодцем постригся в ченці, майже не покидав своєї келії. Все життя його замикалося в книгах та письмах, а світ цей вже не манив його, як це було з іншими монахами. Бо хоч у монастирі обов'язував суворий студійський устав²), який увів ще св. Теодосій Печерський, а й тепер пильно перестерігав ігумен Степан, то все таки — поза мовчанкою, молитвою, суворим постом, бичуванням, нічним вставанням та важкою працею — кожний монах знаходив собі час на дозвілля. Останні роки Нестор майже не показувався при спільній трапезі³), чи навіть молитві, зате часто бачили його монахи, як пізно вночі, або раннім ранком лежав хрестом у келії, або на холодній вогкій лісовій землі й розмовляв із Всевишнім.

А втішався неабиякою Божою ласкою цей муж, коли зумів вигнати біса з Никити Затворника, а відома річ, що не всякому угодникові й подвижникові біс повинується. Нераз під час трапези, або в годинах, призначених на роздумування, читали монахи спільно не лиш писання Отців Церкви, Патерики, Прологи чи Четії Минеї, але також „Житіє св. Бориса і Гліба”, а головно „Житіє св. Теодосія Печерського”, зложене й написане преподобним Нестором. А й тепер усі з дня на день ожидали, коли з келії самотника вийде на світ Божий

1) Ратаї — орач.

2) Устав — збір приписів.

нова книга, тим більше, що якось один братчик ненароком почув, як Нестор під час молитви зідхав до Бога: — „Господи, ісподоби мене, худого раба Твоєго, списати книгу сю, не ради власної користі, а ради прославлення імені Твоєго й усього нашого народу”.

А ось і в цій хвилині, коли інші монахи рубали дрова, носили воду, збирали зілля на ліки, він сидів з пером у руці і лиш час-від-часу відривав змучені очі від пергаменту та глядів у даль, на розлогі степи, на непроходимі бори та численні оселі тієї землі, що її так палко кохав.

**

Майже безшесно відчинилися двері й навшпиньки увійшов у келію молодий послушник.

Це був єдиний монах, що кожного дня відвідував книжника. Вряди-годи заходив до Нестора ще тільки ігумен Степан, щоб принести йому нову книгу, чи розказати, що скілося на землі руській. Послушник приніс сущених корінців, в'яленої риби, дещо ягід, кусень сухого хліба та гладущик холодної води і все те поставив на дзиглику. Сам сів на другому та мовчки взявся за роботу: затесав кілька гусиних пер та випробував, чи добре гнуться, щоб преподобному гарно писалися букви уставу, щоб були рівненькі, однакові шириною і щоб не лучилися разом. Потім став розробляти з сажі чорнило в череп'яній мисочці, а в інших киновар⁴⁾) та інші краски. А ще повиполікував добре з засохлих фарб квачики й рильця, що ними Нестор так гарно розмальовував з усякими закрутасами початкові букви кожної глави, заставки, в яких спліталися в прекрасних узорах лінії, коліщата, листки, ягоди, а навіть звірі та птахи, врешті мініятюри, що зображували князів та всякі події.

Скінчивши це, став молодий ченчик у сотий раз оглядати книги. Усі величезні, грубі, чудово оправлені в дерев'яні обкладинки, обтягнуті шкорою та вибивані дорогими бляшками й камінням. Ніколи був би не доторкнувся непотрібно книги. Адже за одну можна було ціле село купити, а скільки їх тут стояло! Цілий книгозбір, може з вісімдесять! Стільки книг хіба й сам князь не має! Багато з них лежали розгорнуті, а Нестор раз-у-раз заглядав у котрусь із них.

Сильвестер пізнавав уже їх — ось це хроніка Юрія Грішка, по-грецькому Гамартоль, ось друга Манассії та Малали, там св. Письмо, біля нього Палея, всякі гронографи, апокрифи⁵⁾) та безліч літописів мовою руською, грецькою й іншими, яких Сильвестер не знав.

⁴⁾ Киновар — червона фарба.

⁵⁾ Хронограф — хроніка, кофотко

Ченчик присів біля Нестора та безшелесно почав розгортали листки свіжо списаної книги. Робив це завжди, скільки разів прийшов. Прочитав уже й про Ноя, від якого пішли всі народи, і про слов'янські племена, але найбільше цікавила його ця частина, що розказувала про рідну землю, про Київ,

про його князів, походи, введення Христової віри. Читав це по кілька разів, здавалося, що знає вже напам'ять, але скільки разів зачинав від початку, все знаходив щось нове. Нераз так зачитався, що й не чув голосу дзвінка, який звіщав кінець рекреації⁶⁾ та закликав до праці. І щойно тихий, лагідний голос Нестора пригадував йому, що пора йти.

Не видержав цим разом Сильвестер і, побачивши, що літописець кладе гусяче перо, відважився перервати мовчанку:

сп'сан¹ подїї по рокам, апокрифи — заборонені, незгідні з св. Письмом оповідання про Ісуса Христа, Матір Божу і святих.

⁶⁾ Рекреація — відпочинок.

— Скажіть, преподобний отче, чому ваша книга читається так цікаво, не так важко, як Гамартоль?

Старець підвів на нього очі й усміхнувся. Любив цього отрока й радо з ним розмовляв.

— Бо Гамартоль склав хронограф, списав лиш короткі те, що сталося в цьому чи іншому році, чи дні. А я списую події широко, щоб живо станули перед очима читача. Хочу збагнути, чому така, чи інша подія скоїлася та що з неї вийшло. Правда, причина всіх добрих речей — Бог, а причина злих — біс, а многі війни й пошесті та нещастя це кара Божа за гріхи, але є ще й людські причини, і їх я шукаю. А пишу цікаво, бо хочу, щоб многі читали цю книгу, щоб зайшла вона аж у землю лядську, угорську й болгарську та в далекі ліси, де Литва сидить і радо руські письмена читає. І між ті слов'янські племена, що сидять у болотах Прип'яті та Буга, щоб прославити ім'я нашого народу та зробити його голосним у світі.

— А про Київ, про Кожум'яку, св. Андрея, Аскольда й Дира, звідки, отче, знаєте? Адже в тих книгах, що тут лежать, про це згадки немає.

— Бо не лише із книг списую свій літопис, а й з того, що сам бачив і чув, що старі люди в пам'яті зберегли, як ось Іван Вишатич і те, що пісня зберегла. Як був я ще таким отроком, як ти, ходив я поміж ратаїв і бартників, поміж риболовів і кожум'яків, поміж княжих дружинників і купців чужестранних та слухав, що про давні часи чи чужі країни оповідали й співали. Бо навіть із пісень поганих скоморохів, що нечестиві гри творять, можна зерно правди видобути.

— Але чому, — з горіючими цікавістю очима питав Сильвестер, — чому, преподобний, коли читаю сторінки, на яких пишете про Київ, про нашу землю й її князів, забиваю світ увесь?

— Сину мій, — лагідно промовив Нестор, — бо на цих сторінках читаєш про нарід, з якого ти вийшов, а треба тобі знати, що другого такого народу немає на світі. Це не те, що обри, або сармати, торки, хозари чи половці, що Бог вість коли й звідкіля прийшли й гинуть так, як з'явилися та сліду по собі не залишають. Не те, що дика Литва, якої на-рід наче звір у лісі сидить, чи бундючні ляхи, що по наші землі посягають. Коли кара Господня постигла світ і все вигнуло від потопу, лишився Ной, а з ним усе, що добре й корисне. І від нього пішов наш нарід. На цих сторінках читаєш, як князі наші воювали, як державу свою закріпляли, як об'єднати наших воїв розбивалися ворожі полчища, як поставав Київ — мати городів наших і слов'янських, що поруч Царго-

роду немає рівного собі, як ширилась Христова віра, а з нею
її наука...

І замовк старець. Не звик так довго говорити.

Багато ще хотілося знати молодому ченчикові, багато
питань тиснулося ще на його уста, але боявся вже занадто
гурбувати преподобного старця. Та ось і залунав голос
дзвінка.

Із жалем покидав Сильвестер келію, але серце його ра-
дувалося, що це якраз йому, худому послушникові першому
відкрив літописець тайни своєї книги. Беззвучно зачинилися
двері за ченчиком, а Нестор потонув знову в свою працю.
Тишину келії переривав тільки скрипіт пера по пергаменті,
шелест листів книги та глибокий, рівний віддих книжника.

**

Прожогом відчинилися двері й монахи, зібрани в великій
кімнаті при спільній трапезі, побачили на порозі преподоб-

ного Нестора. Постать його випрямилася, лице сяло дивною радістю й щастям, видно було, що слова промовити не міг, а лиш руками пригортав до грудей величезну, грубу книгу, обгорнену в шкуру. Ігумен Степан вмить зрозумів, що скоїлася неабияка подія й перший перервав тишину:

— Радуєшся, преподобний?

А Нестор, якого перше зворушення проминуло, закликав:

— Як радіє птиця, випущена з тенет, як радіє віл,увільний з ярма, як радіє жених судженою, так радуюся я, що Бог ісподобив мене завершити книгу сію!

А монахи розгорнули книгу й на першій сторінці читали великими буквами: „Се повісти временних⁷⁾ літ, откуду єсть пошла руськая земля, кто в Києві нача первіє княжити і откуду руськая земля стала єсть...

А було це в літо Господнє 1112.

⁷⁾ Временних — давніх.

З ВЕРТЕПОМ ТА ЗВІЗДОЮ

Мов у вулику гуло в бурсі Києво-Могилянської Академії. Бурсаки готовилися до великого свята — це ж надходило Різдво Христове, час жнив для голодної й холодної бурсацької братії. Всі працювали навипередки, чи то інфіми, чи риторі, поети, чи навіть самі філософи, бо консул¹) добре глядів, щоб ніхто потім дармо не витягав рук до запашних бубликів, маковиків та медівки київських міщен.

Та й самим бурсакам не треба було двічі говорити. Давні питомці знали добре, що значить у житті бурсака свято Різдва Христового, а малі інфіми вже заздалегідь ковтали слинку, слухаючи оповідань старших товаришів.

— Бо то кажу вам, як зайшли до купця Тафранського, як утяли духовного концерта, то тут вам усе — і ковбаса, і бублики, і шарканиця²). А що в міхи понапихали, а що бурсаки самі зо столу та в кишеню, то лише спина гнулася під тягарем, — тягнув своїм глибоким басом пострах інфімів, філософ Сарвил.

— Ой, так, так, — відізвався з кутка якийсь старший спудей, — не завжди попадеш поміж добрих людей. А то бувало й двері зачинять і в хату не пустять бідного миркача³).

— Та я б такому... — пробував умішатися в розмову пискливим дишкантом⁴) малий інфім, але не докінчив, бо Сарвил заревів потужним голосом:

— Ач, який. Роби своє діло, а в розмову між старших не лізь!

І малі інфіми далі клеїли звізду, дехто заходився біля вертепу, а інші кінчали витинати та розмальовувати кукли.

Не зважали на холод, що протискався крізь грубезні мури та вузькі вікна, забули про голод, що дошкулював їм без-

¹⁾ Інфім — учень найнижчої кляси, ритор — учень кляси, де вчили говорити проповіді і промови, філософ — учень кляси, де вчили філософії, консул — настоятель бурси.

²⁾ Шарканиця — горілка, ³⁾ Миркачiti — просити, жити прошеним хлібом. ⁴⁾ Дишкант — сопрано, тонкий, високий голос.

переривно. Правда, сьогодні привезли від архиєрея житній хліб і крупи на кашу, а кажуть, що якийсь там довколишній добродій прислав борошна та сала, але що це все значило на стільки бурсацької братії. Ні доходи з братського монастиря, ні збірки й дари конгрегації⁵) чи київських міщан, не могли прохарчувати спудей, що з усіх-усюдів з'їздилися в мури Академії. Хто хотів прожити, мусів або миркачіти, виголошуочи нищенські⁶) вірші й жити з епетиції⁷), або йти в інспектори, тобто найматися на домашнього вчителя в шляхетському домі. Але мало було таких щасливих. Цього становища міг удостоїтися лише старший, здібний бурсак. Малий інфім про це й мріяти не міг!

І перед очима бурсаків ставав у сотий раз щоденний с образ, як із глечиком за пояском біжать вони табунами від хати до хати, співають канти⁸), виголошують вірші, а за те милосердна рука добрячих київських міщан подає то шматок хліба, то сала, то медяника, то теплої страви, то врешті мідяка, чи в'язку дров...

— А я вам кажу, — тягнув знов Сарвил, — правдивий спудей не буде ніколи інспектором. Бо що з того за користь, що якогось там азінуса навчить аз, буки, віди⁹). А ми, миркачі, піснею, віршою, діялогом слово Боже утвержаемо серед народу, звичаю та обичаю бережемо, любов до рідного збуджуємо.

Почувши таке, врадувалися душі бурсацькі, що хоч у мізерних тілах сидять, то таку важливу ролю виконують. Усі глянули на того філософа, що все своє життя в бурсі миркачив, а й поза бурсою жив, промишляючи з товаришами під час ферій: ходив чи не по всій Україні, ставив комедії, трагедії, діялоги, співав канти, грав на інструментах. Високий, худий, чорний, з довгим усом, страшеним басом, ненаситним шлунком і бездонною горлянкою. Малі інфіми не раз відчули тягар його руки, не раз віддавали йому свої глечики з випрошеною їжею. Але сьогодні якось страху піред ним не мали.

Консул вийшов і в кімнаті стало свободніше.

— А давайте сюди піта Алимпія. Нехай звеселить бурсацьку братію своєю новою віршою, — залунало кілька голосів.

Із другого кінця залі випхали на середину першого віршороба в бурсі. Алимпій розглянувся, чи де не підслухує консул, витягнув з кишені латаних штанів кусень паперу, розгорнув і став читати:

⁵⁾ Конгрегація — братство. ⁶⁾ Нищенські — прошацькі.
⁷⁾ Епетиція — випрошенні харчі і гроші. ⁸⁾ Кант — релігійна пісня.
⁹⁾ Азінус (латинське слово) — осел. Аз, буки, віди — азбука.

Маєм твари кождий висхлиє з голоду,
А натерпілісмося зимна і холоду,
Кождого дня встаючи до церкви дзвонити.
А коли би не пішов, то дяк почнет бити.
Іди голий і босий до церкви читати,
Чи маєш ти чоботи, не будут питати,
Але скоро крикнет дяк...

Дальше читання вірша про школлярську біду перервав консул, що прожогом ускочив у кімнату. Але ще скорше чкурунув у куток Алимпій. Консул кинув гострим поглядом по присутніх, але виновника не пізнав. Може, сьогодні не хотів пізнати...

— А тепер, — проголосив консул, — ще проспівати канти, повторити вірші, випробувати, чи кукли¹⁰⁾ добре ходять у вертепі. Бо завтра великий день.

¹⁰⁾ Кукла — лялька.

Ледве пролунав голос дзвона семінарської церкви, а вже в кімнату злетілись бурсаки, а вслід за ними й консул:

— Діти, до праці! — закликав сильним голосом.

Філософи, скільки їх було, похапали величезні міхи на плечі й стали осторонь. До них прилучувалися гуртками риторі, поети й інфіми.

Сарвил оглянув свою групу, визначив двох, щоб нёсли вертеп, іншому втиснув у руку звізду. За хвилину рушили з бурси. Інфіми несли з побожністю великий, два аршини заввишки вертеп, зроблений з тонких дощинок і картону. Вертеп був поділений на два поверхи. Горішній уявляв собою Вифлеєм, а долішній престіл Ірода. Домівка була вистелена хутром, щоб закрити рівчики, якими мали ходити кукли.

Поруч інфімів з вертепом ішов бурсак із звіздою. Це була ліхтарня з грубого, перетовщеного паперу, осаджена на високій жердці. Від ліхтарні йшло шість рамен звізди, які бурсак обертає, потягаючи за шнурок. На одному боці ліхтарні було вимальоване людське лице, на другому поклін трьох царів. У середині палали три свічки.

Дорогою Сарвил ревів потужним басом коляду, а інші підтягали йому:

Ангели співайте,
Честь Богу оддайте.
І ми с пастири спішімо.
Пророци прорекли,
Честь Богу принесли,
Же ся рачив народити,
З нами на землі прожити.
Скочми зо звіздою,
Зо всею дружиною,
Се світlostь луча сяєт...

Ватага наблизилася до дому багатого київського купця. Сарвил зупинив похід і вислав одного інфіма запитати, чи вільно ввійти. Міттю стрибнув бурсак.

— Єсть дозвіл! — зверещав і всі подалися в середину.

Почалася церемонія. Станувши півколом, спудеї заспівали канту. А там відбулася вистава в вертепі. За задньою стінкою сковався сам Сарвил та різними голосами говорив за кукли, що виступали на сцені.

Наперед відбулася дія на горішньому поверсі, що зображувала Марію з Ісусом та Йосипа в оточенні янголів, пастирів, трьох царів, домашніх тварин. А далі прийшла дія в долішньому поверсі. І чого тут не було: і Ірод, і смерть, і чорт,

і чарівниця, і козак, і жид з козою, і шляхтич, і циган, і селянин. А як Сарвил зруечно рухав дротиками, як кукли бігали, танцювали, а як умів голос змінити! Усі лягали зі сміху, — і господарі і бурсаки. А інфіми не хотіли вірити, що це той самий суворий Сарвил!

Але прийшов найважливіший момент. Один піт пропречтував різдвяну віршу та привітав господаря з Різдвом Христовим. Купець відклонився, а там посыпались у бурсацький міх усякі ласощі. А й стіл у купецькому домі не стояв порожній, і бурсаки кружляли мед та закушували ковбасами, салом, бубликами, медянниками, аж вуха тріщали. З повним міхом на плечах бурсаки прощали гостинну хату купця співом:

Пастиріє там приспіли,
Бога в плоти гди уздріли,
Яко Творця витают,
Честь от серца воздают:
Прийми віру
За оффіру
Преблагай Боже.
Болше не може
Пастирь дати
З подлой хати
Кром ягняти.

**

Довго в цю ніч гомонів Київ. Скрізь у вікнах київських міщан жевріли яскравим світлом свічки, всюди дрижали шибки від співу коляд, із кожного дому пробивалися слова речитованої вірші, скрізь по вулицях лунав веселий сміх бурсацької братії, що пробігала від хати до хати з вертепом і звіздою та звіщала радісну вістку: „Христос Рождається!”

І серця всіх сповнялися радістю, щастям і веселощами, бо це „родився Божий Син...”

ОСТРОЗЬКІ ПЕРВОПЕЧАТНИКИ

Був гарний серпневий день 1581 року. Не зважаючи на спеку, вже від ранку перед офіциною, що була власністю князя Константина Острозького, зібралася велика юрба мешканців міста Острога. Всі ждали великої події. У печатні докінчувалася праця над друком славної Острозької Біблії. А прийняти книгу з рук майстра друкарського діла Івана Федоровича мав сам князь Константин. Ім'я його було широко відоме не лише в Острозі й околиці, але по всій українській землі та й у всьому тодішньому культурному світі.

Пишалися острозькі міщани своїм князем, що заснував у їх місті славну Академію й згуртував коло неї значне число учених. З її мурів ширилося по Україні світло науки. Князь Константин щедрою рукою підтримував різні добре почини, бо вірив і знав, що культура й наука дадуть українському народові силу встоятися в тяжкій боротьбі за існування.

Юрба хвилювалася з нетерплячкою. Одні прибули, щоб бути свідками великої події, інші зі звичайної цікавості. Були й такі, що кривим оком на всю цю справу дивилися.

— Нечувана річ, щоб святі книги якимись чорнокнижницькими штуками складалися, — вигукував до зібраної громади найбільший противник друкарства, Данило Голобокий.
— Я б тих чаклунів на кострі живим огнем спалив, а їх диявольське ремесло на всі вітри розкинув. Не дурно Федоровича з Московщини тамошнє духовенство вигнало, юрбу проти нього підбунтувавши.

— Ні, не диявольська це вигадка, — заговорив з гурту статечний міщанин. — В церкві отець проповідник казав, що велику заслугу матиме князь, видавши Біблію. Вона славу Божу між народом поширити, віру скріпити, знання піднесе. Кажуть, що великі гроші коштує це видання, бо за текстом до Біблії князь посылав до Сербії, Болгарії, італійських монастирів та до царгородського патріярха Єремії.

— Годі вже нам писальцями книги списувати, — озвався молодий спудей Острозької Академії. — Та ж друкарство вже 130 років тому винайшов німець Іван Гутенберг і скрізь по світі книги складають. Не бути нам у відсталості від інших народів.

Поки юрба гомоніла, в друкарні Івана Федоровича йшла гарячкова праця. Хоч майстер і його помічники одягнені були в святкові одяги свого цеху, — вшиті до стану кантані з буфастими рукавами, обтислі панталони й бірети, — то за-сукали рукави й пильно працювали. Одні вибириали з кашт¹) букви, щоб доскладати останні сторінки книги, інші зв'язували складені рядки туго шнурком, щоб набрані з трудом літери не розсипалися, ще інші мастили їх чорною густою фарбою. Але коло преси, що витискала чорні рядки на папір, стояв сам мистець Іван Федорович і крутив корбу, щоб букви виразно відбивалися, щоб рядки не замазувалися. А допомагав йому купецький син Гринь, що то з великого ледаща роботящим челядником під рукою майстра зробився. На нього в усьому майстер покладався, любив і довір'яв йому вповні, хоч знов, що раніше великим вітрогоном був і за ніяку роботу взятися не хотів.

— Ти, Гриню, відтиснеш заголовний листок, як князь увійде, а я його вітатиму, — сказав Федорович до хлопця.

Гринь облився рум'янцем радости, що така велика честь його зустріла.

Почувши розмови на вулиці, радий був Федорович, що народ так цікавиться його ділом. А що великий день був сьогодні для нього й радувалося його серце, то відкрив його широко перед своїми челядниками.

— Через те чорнокнижництво, — як то несвідомі люди називають мистецтво наших рук, — я мусів тікати з Московщини, де перші книги свої друкував. Бо духівництво, книжники й грамотії московські, зависні, що хліб їм відбираю, якій мали з переписування книг, підбунтували проти мене забобонну, темну юрбу. Ледве з життям і знаряддям своїм, що дорожче мені над життя, втік я, бо юрба хотіла мене на кострі спалити. І пішов я в світ, вирікшися достатків і вигідного життя. Довго скитався я, аж поки опинився на Україні. Тут і народ свідомий, і князі великудушні, і духівництво світле, — вагу друкованого слова для поширення віри й культури розуміють.

Забрив я зразу на Білорусь у Заблудів, до великого князя Григора Ходкевича і там за Божою і його допомогою видав з Петром Мстиславцем у 1569 році „Книги, зовомую

¹⁾ Кашта — скринька з черенками.

Євангеліє Учительноє". Але на старості літ втратив Ходкевич цікавість до книг і радив мені землю орати та зерно сіяти. Та нелегко було мені ралом і сіянням зерна скорочувати час свого життя. Бо я маю розсівати мистецтво ручного діла, а замість збіжжового насіння — сіяти духове. Тому поїхав я до богоспасаємого города Львова. Там знайшов я кількох добродіїв — духовних і світських людей, які дали мені допомогу. За ці скромні кошти заснував я друкарню й видав „Апостола". Та попав у довги й мусів заставити свою офіцину жидові за 411 золотих. А крім того, заставив я й діло своїх рук — 140 готових книг...

Важко зідхнув Федорович. Пильно слухали його челядники, а Гринь так і застиг на середині робітні з приготованою до відбитки сторінкою.

— Поспішай, Гриню, — гукнув на нього ніби сердито Федорович. Але насправді радий був, що своїм оповіданням так захопив хлопця. — Поспішай, а то розказувати перестану!

— Розказуйте, розказуйте, майстре, далі, — просили челядники, а засоромлений Гринь кинувся до своєї роботи.

— Зі Львова, — продовжував Федорович, добираючи з кашти найкращий заголовний шрифт на передову сторінку, — прибув я в березні 1575 р. до Острога і тут знайшов притулок і опіку в мецената князя Константина. Велика це людина, розуміє силу й вагу шкільництва та друкованого слова. Його коштами саме побачить сьогодні світло денне...

— Князь іде, князь іде! — загомоніло на дворі.

Федорович перервав оповідання. Доскладав мерщій останні букви, поправив одежу, ушикував у дволаву помічників. Тільки Гринь остався на місці, обперши руки на шрубу витискальної машини, щоб на даний майстром знак відбити заголовний лист.

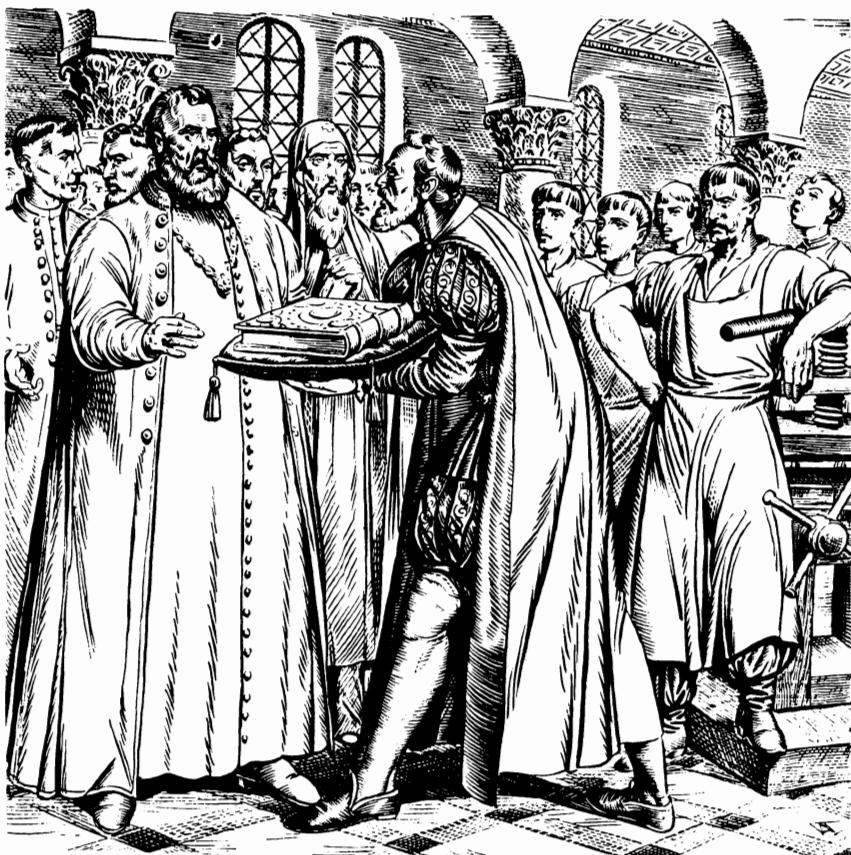
Розхилилися широко двері офіцини й у залю увійшов князь Константин. Були з ним духовні й світські достойники, а поміж ними учені й письменники „острозвького гуртка" — Герасим Смотрицький, Христофор Бронський, Дам'ян Наливайко, Клерик Острозький та інші.

Низько поклонився князеві й його почтові Федорович, а з ним у поклоні похилилися й усі його помічники. Заскрипіла шруба. Гринь тугими й вправними руками перекрутів її зручно, видобув з-під преси відбитий чисто лист і непомітно подав його майстрovi.

— Вітай, мій добродію й ктиторе української культури! — промовив Федорович. — Прийми від нас, первопечатників

і служителів друкарської штуки цей овоч трирічної праці рук наших.

І подав князеві книгу.

Князь привітно всміхнувся:

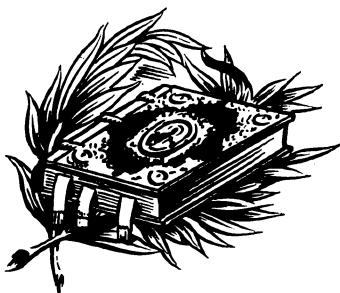
— Велике діло довершив ти, майстре, з людьми своїми. Хай ця книга слугить спасінню душ людських, поправі моральности й обичаїв, навчанню мудrosti нашого народу, хай стане їйому зброєю в обороні від ворогів, що напосілися знищити його.

І склонив голову князь Константин над заголовним листом книги, на якому з одного боку був напис: „Біблія, сиріч книга ветхого і нового завіта”²⁾), з другого був зображеній герб князів Острозьких із віршами в честь князя Константина, а

2) Біблія або книга старого й нового завіта.

далі передмова князя й Герасима Смотрицького про вагу
й користь св. Письма.

А листи з незасохлою ще друкарською фарбою пахли, як
пахне свіжий хліб, витягнений із гарячої печі. Цей запах ро-
зуміють тільки любителі друкованого слова, а таким був
князь Константин.

III

Перші кроки на верхів'я

МАЛИЙ МАЛЯР

— Ти ледащо проклятий! Людські діти і гусей і ягнят, глядять, а цей негодяй лиш вуглем по стінах малює та кудись по небі дивиться.

Отак лаяла мачуха пасерба Тараса. Хлопчина виплигнув з хати й утік у сад. За ним услід понеслася мачушина лайка, але Тарас її вже не слухав. Заховався в бур'ян, куди завжди тікав від гніву мачухи. Нераз і ночував тут голодний, без вечеरі. Така була його доля, відколи померла його мама, а батько одружився вдруге.

Тепер Тарас сидів собі нишком і крізь листя дивився на небо. Дивувався, чому воно таке синє та вигнуте, наче баня. Вслушувався в шум вітру, в шелест трав та щебетання пташок. І думав свою важку думу, як би то йому навчитися книжки читати та малювати так гарно, гарно! Змалював би рідну хатину, свого батечка, і садок вишневий, і вітряк, і степ, і чумаків, і ввесь світ, що кругом нього!

Із задуми вирвав його тупіт босих ніг. Тарас уже знов — це сестричка Ярина шукає його в бур'яні.

— Тарасе, Тарасику! — шепотом закликала його. — Ось я тобі істи принесла, щоб мачуха не знала. Люта така, що й до хати не показуйся.

І сіла сестриця біля Тараса й гладила його голівку та витирала заплакані очі.

**

Батько Тараса віддав сина до дяка на nauку. Тарас аж підстриував на радощах, коли йшов із батьком до другого села, де мав учитися в дяка читати й писати. Його mrія, яку леліяв у бур'янах, здійснилася!

Та коли став перед своїм учителем, у душі в нього походило ~~Дяк сидів на стільчику й сопів~~. В одній руці тримав пляшку з горілкою, в другій здоровенний бук. Ніс у нього синій, очі мутні, засльозені.

— На науку прийшов, га? — прохрипів дяк.

— На науку, дядечку, — ледве чутно промимрив зніяковільний Тарас.

І почалися тяжкі дні для Тараса. Ходив старому п'яниці по горілку до коршми, носив воду, рубав дрова, а бук щоднини синячив йому спину.

Не відержив хлопчина і одного дня втік від дяка-п'яниці в друге село. Чув, що тут живе дяк-маляр. Ось тут навчиться від нього того, що давно було його мрією!

— Покажи долоню, — було перше слово нового вчителя.

Тарас витяг руку. Дяк оглянув з усіх боків та покрутив головою.

— Нічого не вийде. До малювання в тебе хисту немає. Ти, мабуть, і шевцем добрим не будеш, не то малярем. Іди, звідкіля прийшов.

Сльози станули в Тарасових очах. Невже не бути йому малярем? Ні! Він таки мусить навчитися малювати, і подався в дорогу до іншого маляра.

— Не можу вчити тебе малювати без дозволу твого пана, бо ти кріпак, — сказав новий учитель. — Дістанеш від пана дозвіл, тоді приходь.

Зважився Тарас піти до поміщика по дозвіл. Тремтячим голосом виложив хлопчина панові свою просьбу. Поміщик єхидно всміхнувся, плеснув у долоні й гукнув на всі покой:

— Обстригти й у козачки!

Дебелі руки схопили Тараса й за кілька хвилин він опинився в панському передпокої, як козачок-прислужник. Увесь день мусів глядіти покоїв, подавати панові люльку та... мовчати.

**

Була пізня ніч. Усюди темно та тільки в одному покою мигтить свічка. Її світло падає на кучеряву Тарасову голівку. Вона похиlena над шматком паперу. На папері швидкими рухами креслить Тарас олівцем якийсь образ. Нараз — хлопець тривожно оглядається, полум'я свічки тримтить, олівець вилітає з рук. У кімнаті стойть уже кілька хвилин пан, що несподівано раніше повернувся з гульні. Плеснув у долоні:

— Двадцять п'ять ледачому! — зверещав.

Два лакеї вхопили козачка й за хвилину понеслися по панській палаті зойки катованого...

Але на другий день пан подумав, що краще таки подбати, щоб талант хлопця не змарнувався. Буде йому Тарас розмальовувати покої, меблі, огорожу тощо. Ото будуть усі сусіди завидувати, що в нього власний маляр!

І за кілька днів помандрував Тарас із паном у Польщу, а потім у Московщину, в далекий Петербург. Тут він і став на nauку в кімнатного мальяра.

**

Пробігав якось Тарас пізнім вечором із квачами, драбиною й фарбами через великий петербурзький Літній Сад. Біг довгою, широкою алеєю. Обабіч стояли прекрасні різьблені статуй. Сяйво білої петербурзької ночі обливало їх наче сріблом. Хоч як поспішав Тарас, щоб майстер не лаяв, проте зупинився. Поставив свої причандали, витяг вуголь і папір та став рисувати одну статую. Рисував так пильно, що й не чув, як за ним станув якийсь чоловік. Він несподівано поклав руку на плече малого мальяра. Хлопчина з переляку випустив рисунок.

— Славний із тебе мальяр. Де ти вчився малювати? — спитав лагідно незнайомий.

|. Тарас розказав йому докладно свою долю.

— Заходь завтра до мене з своїми рисунками. Щось про тебе подумаємо, шкода, щоб твій талант марнувався.

Інорі **

Хлопчина, що ~~нічно~~ малював у петербурзькому саді, це наш великий і славний маляр і поет Тарас Шевченко, а чоловік, що зустрів його, це відомий український маляр Сошенко. Він заопікувався сиротою. Познайомив його з визначними людьми, головно з малярем Брюловим. Вони викупили Тараса з неволі й післали до найвищої малярської школи, до Академії Мистецтв. У цій школі Шевченко в нагороду за свої малюнки отримав срібну медалю.

Отак непохитною волею і невисипуцьою працею став Шевченко з малого малярчuka справжнім, славним маляром. Здійснилися його мрії, які леліяв малим хлопцем у бур'яні. Малював Шевченко українські краєвиди, нашу старовину й портрети.

СПІВЕЦЬ ПРАДІДНЬОЇ СЛАВИ

(Була неділя. Село потопало в сонці й вишневих садках. Довкола царила тиша. Після тяжкої праці на панщині кріпаки відпочивали. Бодай у цей один день не мусіли зі сходом сонця йти на панський лан та гнути там спини. Не мусіли слухати лайки панських посіпак та терпіти тяжкі побої.)

У таку неділю на призьбі похиленої хатини сидів старенький, сивий дід у білій сорочці. Поруч нього примостилися ще два чоловіки, а біля ніг малий унук — Тарас. Один селянин мав окуляри, а на колінах тримав велику книгу. Він читав із неї про життя святих та угодників Божих. Усі слухали уважно)

Несподівано на вулиці затупотіло. Десяток босих хлоп'ячих ніг збили кур'яву. Хлопці зупинилися біля воріт:

— Тарасе! Тарасе! — гукнули. — А ходи з нами погратись на вигін!

Але Тарас лише головою покрутів на знак, що не піде.

— Йди, сину, йди, — озвався селянин, що читав миною. — Пострибай на дозвіллі з хлоп'ятами, бо завтра вранці ягнята поженеш пасти.

Але хлопці вже погналися вихром далі. А Тарасові й на думці не було бігти їм навздогін. Ось батько вже відклав книгу й випив із дідусем та сусідом по чарці наливки. Тарас знов, що незабаром дідусь почне, як звичайно, оповідати про давні часи. Ці оповідання Тарас дуже любив слухати, більше, ніж грatisя з ровесниками, стрибати садами, чи сидіти з сестрою Яриною в бур'янах. Хіба ще любив таксамо слухати думи сліпих кобзарів, що співали про давні часи. Або нишком побігти далеко в степ, де свідки славного минулого — могили з вітром розмовляли.

Тарас вп'явив очі в дідуся й гладив його худі, стомлені важкою працею руки.

— Діду, дідусю, розкажіть про козаків, про невольників, про гайдамаків, — просив хлопчина,

Дідусь усміхнувся. Руку поклав на ясну голівку внука й став розказувати. А Тарас слухав, слухав. Очей із діда не зводив, кожне слово пильно ловив. Дарма, що чув це вже

в десятий раз. Запалювалися вогником його очі й сяло радощами личко, як дідусь розказував про славні походи козаків, про їхні бої з бісурменами. Серце жаль стискає, як дід оповідав про невольників, що каралися в турецьких кайданах. Гордоші розпирали груди, як слухав про великі перемоги козаків над ворогами. Затискалися зуби й п'ястки, коли чув, як москалі Січ руйнували, а вільні козаки мусіли скитатися по світі. Легше ставало на серці, як із уст діда плило оповідання про страшну, але справедливу помсту гайдамаків, про Гонту й Залізняка.

Дідусь скінчив, сусіди давно розійшлися до дому, в саду розляглося тъхкання соловейка, а Тарас сидів, мов заворо-

жений. Тихо схлипував... Кістлява дідусева рука гладила його волосся.

— Дідусю, — спитав Тарас, — звідкіля про те все знаєте? Були ви там і бачили все?

Дідусь усміхнувся:

— У гайдамаках був і ходив із Гонтою й Залізняком гуляти. А про козаків чув від старих людей, від кобзарів сліпих. Усе збереглося в голові столітній. А що бачив і чув, те й другим розказую.

І дідусь пошкандибав у хату, бо вже вечеряти кликали.

Тарас стрибнув у бур'ян. Перед його заплющеними очима пересувалися образи — бачив усе те, що розповідав дідусь. Не чув, як кликали вечеряти. Аж сестра Ярина знайшла його в бур'янах і павела в хату.

**

Заслухані дитиною від дідуся оповідання, доповнені в пізнішому віці лектурою наших історичних пам'яток, дали Тарасові Шевченкові матеріал до його історичних поем — „Іван Підкова”, „Гамалія”, „Невольник” та найбільша й найкраща поміж ними — „Гайдамаки”.

НА „ОСЛЯЧІЙ” ЛАВЦІ

Хоч була перерва, то в залі отців Василіян у Дрогобичі гуло. Учні юрбою обступили малого сільського хлопчину, що стояв безпорадний поміж ними. Волосся в нього руде, а сині очі налякано дивляться на крикливу громадку. Він переступав із ноги на ногу та м'яв у руках солом'яний капелюх.

— Дивіть, дивіть, ось новий! — гукали хлопці.

Один із них штовхнув новака:

— А ти де так гарно зачесався?

Кругом аж загуло від сміху.

— Дивіться, хлопці, у нього неабиякі сап'янці, — жартував другий пустун, показуючи на старі, заболочені чоботи новака.

— Його в просо поставити, то горобців добре лякав би, — крикнув глумливо якийсь клясовий весельчак.

За кожним таким вигуком вибухав кругом голосний сміх. Хлопці оглядали нового товариша, штовхали його, дехто потяг за волосся, дехто дав штовханця в бік. А він стояв мовчки й із затиснутими зубами терпів насмішки. Сльози тиснулися йому до очей, але силою їх стримував.

— На місця! — скомандував черговий, що стрілою увігнався з коридору. — Ідуть!

Всі шугнули в лавки й у клясі враз затихло.

У клясу ввійшов учитель. Лице в нього суvore. Своїм поглядом, мов холодною водою, облив усю клясу. Учні сиділи мовчки. Ніхто не пізнав би, що це ті самі, які перед хвилиною так весело сміялися.

Очі вчителя зупинилися на новакові.

— Ти хто такий?

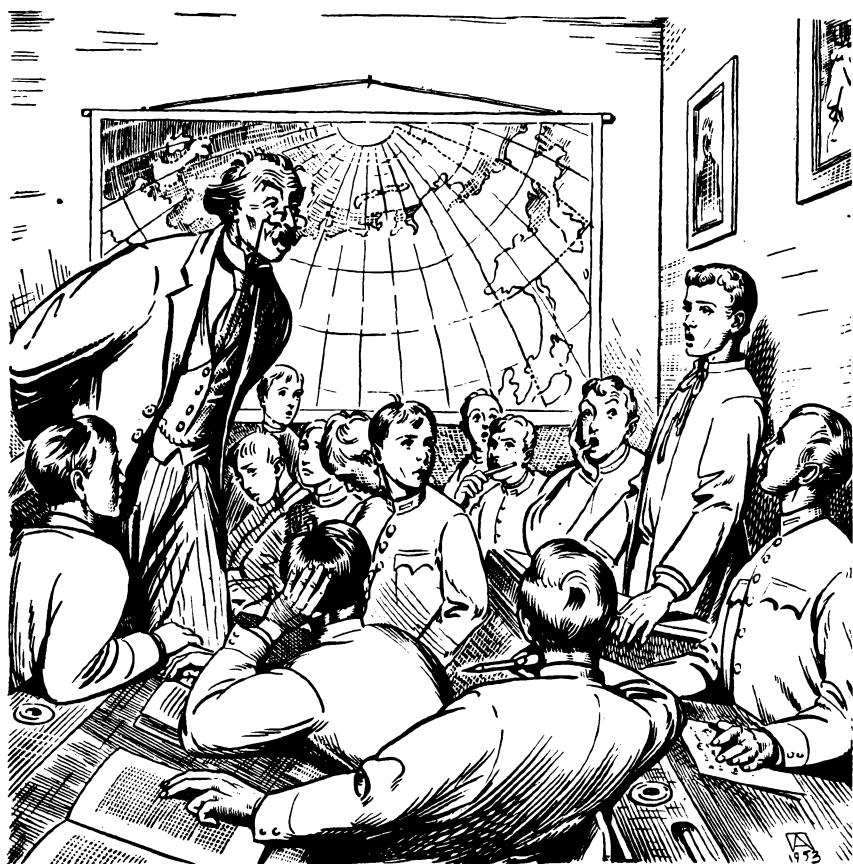
— Я Іван Франко, син коваля з села Нагуєвич, — пробубонів налякано хлопець.

— Чого прийшов?

— Тато післали мене, щоб я вчився, — відповів Іван.

— Ану, ходи, побачимо, що вмієш. Сюди, до таблиці. Пиши п'ять!

Хлопець узяв у руки крейду. Та лише притиснув її до таблиці, а вже крейда зламалася.

Невправною рукою почав шкрябати оте нещасне п'ять. Найтрудніша цифра, яку доводилося йому писати ще в сільській школі.

На лавках розлігся здушений сміх. Учитель глянув суворо на клясу, а потім на таблицю. Іван писав п'ятку, починаючи знизу.

— Ти як пишеш п'ять? Та тобі гуси пасти, не до школи ходити. Сідай на ослячу лавку!

Так то малий сільський хлопчина з розкуйовдженим рудим волоссям опинився на останній „ослячій“ лавці, де сиділи найбільші неуки й нездари. З того часу ніхто не звертав уже на нього уваги, ні товариші, ні вчителі. А Іван сидів собі са-

мотній і дивився в вікно. Думкою линув у рідне село, на вигін, де пас гуси, або під оборіг, де лежав в неділю й дивився на гори, покриті лісом. А найрадше думав про батькову кузню. Там було йому весело. Горів огонь, що його роздував величезний ковальський міх. Гомінко дзвенів молот по ковадлі. Збиралися люди, оповідали всякі речі про ріпників, що видобували нафту в Бориславі й про громадські справи. Інколи розповідали казки й співали пісень. А Іван сидів у кутку й слухав. І тепер здавалося йому, що не на ослячій лавці сидить, а в батьківській кузні.

**
*

Була лекція Історії. Учитель викликав учня за учнем, але ніхто не вмів відповісти на питання.

— Хто скаже? — звернувся накінець до всієї класи. Ніхто не зголосувався.

Раптом на ослячій лавці заметушилося. Несміло піднеслися вгору два пальці. Голови всіх звернулися туди.

— Ти? — здивувався вчитель. — Ану-ну! Побачимо, що скажеш.

А Іван Франко вже випрямився і тремтячим із зворушенням голосом став відповідати на питання. В класі залягла тиша, учитель слухав і вухам своїм не вірив. Той хлопець, що досі не виходив із ослячої лавки, повторяв дослівно лекцію історії, яку вчитель тому три дні проказав учням. А здавалося, що Іван ніколи не вважає, лиш у вікно дивиться.

Ця лекція історії рішила про його дальшу долю. Франко залишив ослячу лавку й сів поміж найкращих учнів у класі. З того часу він уже був один із перших учнів за весь час навчання в школі.

А коли виріс — став одним із найбільших людей нашого народу. Був славним письменником, ученим, журналістом і громадським діячем. Усе своє життя віддав на те, щоб викувати кращу долю своєму народові.

ПЕРША ЛЬОКАЦІЯ

Простора заля народньої школи оо. Василіян у Дрогобичі була виповнена вщерть. Сьогодні велике свято — закінчення шкільного року й роздача нагород найкращим учням. Оце востаннє старі мури гостять у себе дітей. Завтра вже не лунатиме тут веселий дитячий сміх, на два місяці втихне гамір. І, здається, сумують старі монастирські мури, що мусять стільки часу ждати, поки дитячі голоси знову наповнять їх гомоном. І вже сьогодні, хоч усі діти зібралися, панує святкова тиша.

На шкільне свято прийшли теж батьки учнів і зайняли місця в кріслах позаду залі. Є тут чоловіки й жінки, батьки й матері, багаті й бідні. Усі святково вдягнені, прийшли подивитися й тішитися разом із дітьми їхніми успіхами в науці.

Перед кріслами стоять хлопці чепурно вдягнені, гарненько позачіувані, чистенъко повмивані. У кожного серце б'ється з нетерплячки. Всі з запертым віддихом дожидають, кого директор викличе першого до столу по нагороду. Саме черга на третю клясу. А директор із усіма вчителями стоїть біля катедри та кінчає свою промову до учнів. Ось уже побажав усім щасливих вакацій. Розгортає каталог і голосно, повільно читає:

— Цього року першу льокацію¹⁾ в третій клясі дістав за пильність і гарні успіхи в науці — Іван Франко з Нагуєвич. Став він прикладом для інших, хоч бідний селянський син, хоч не раз терпів голод, хоч жив у хаті, де було мало світла й цілий день гуділа кузня. Але Франко вчився найкраще з усіх. Підійди сюди, хлопче!

Із гурту учнів вийшов хлопчина в полотнянці, з рудавим волоссям. Вклонився й підступив до столу. Директор погладив його по голові й дав у нагороду гарну книжку. Хлопець притис її до грудей.

¹⁾ Перша льокація — перше місце, перша нагорода.

на, худа ручка гарячково бігає по папері, щоб зловити поки ще свіжі й записати ці думки й почування. Але нелегко це їй приходить. Як тільки почне креслити перші слова, думки втікають, образи розпливаються, почування вмовкають. І минає довгий час творчої муки й мозольної праці, поки вони укладуться в рівний рядок вірша. Скільки разів треба перекреслювати окремі слова, чи цілі рядки, скільки треба добирати нових висловів, щоб написане відповідало тому, що діється в думках, душі й уяві дитини. Аж цегляний рум'янець вкрив бліде її личко, а краплі поту виступили на крейдяно-білому чолі.

Творча мука скінчилася, творчий огонь притах, клаптик паперу вкрився рівними рядками, вірш скінчений...

Дівчинка почула внутрішню полегшу, але фізична втома вичерпала її до краю. Вона схилила голівку, звісила хвору ручку й застигла в півсні. Не чула, як по м'якому килимі ввійшла в кімнату мама. Вона станула за Лесиним кріслом, обперла руки на поруччі й глянула на клаптики паперу. Зразу зрозуміла все.

Мама взяла записаний лист паперу й у передвечірньому сутінку прочитала замазані слізинами перші рядки вірша:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зісталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Вкраїну,
Поглянути ще раз на рідну країну,
Поглянути ще раз на синій Дніпро...

Це був перший Лесин вірш.

— Лесю, — промовила тихо мама.

— Мамо, — скрикнула Леся й упала в обійми матері.

Донька й мати зрозуміли себе.

Бо Лесина мама — Ольга Петрівна сама мала літературний талант і служила пером українській літературі, в якій відома під літературним ім'ям Олени Пчілки. Перекладала твори Гоголя, видавала двотижневик „Рідний Край” і журнал для дітей „Молода Україна”. Вона була добрым духом Лесі. Вчила її добірної української мови, співала їй українських пісень, давала відомості з української історії, літератури, мистецтва й культури, оповідала народні казки, перекази, легенди, давала читати відповідну лектуру з українського й чужого письменства.

З того часу мама звернула пильну увагу на Лесину поетичну творчість.

— Лесю, — сказала раз мама, — пішлемо твої вірші до другу, до літературного журналу „Зоря”, що виходить у Львові.

Яка була Лесина радість, коли в одному числі „Зорі“ за 1884 рік вона побачила свої поезії „Конвалія“ й „Сафо“. А підписані вони були прибраним ім'ям, що його собі вибрала спільно з мамою — Леся Українка.

**

У просторій, заставленій квітами вітальні дому Михайла Старицького при Мало-Володимирській вулиці в Києві зібралося вже все товариство, яке тут звичайно сходилося на літературні вечори. Крім господарів були присутні — Лисенки, Драгоманови, М. Славинський, І. Стешенко, Черняхівський. Такі вечори відбувалися також у домі Миколи Лисенка. Під час цих зібрань присутні співали, декламували, слухали фортепіанових композицій Лисенка, читали книжки, журнали, обговорювали літературні твори, спільними силами редактували літературні збірники. Найулюбленишою забавою був літе-

ратурний конкурс. У визначеному часі кожний присутній мусів написати оповідання на визначену тему. Найкраще оповідання діставало нагороду.

Але сьогодні гості не починали своїх зайнять. Панував якийсь піднесений, святковий настрій. Настрій дожидання чогось незвичайного. Очі всіх зверталися щохвилини на входові двері. Хтось ще мав прибути...

І справді. В кімнату ввійшла молоденька, висока, струнка дівчина в гарному народньому одягу. Її ясне волосся було гладенько зачесане й перев'язане стяжкою. Сині очі дівчини горіли щастям і зворушеннем. Вона притискала до грудей невеличку сіро-блакитну книжечку, на обкладинці якої було написане: Леся Українка „На крилах пісень” — Львів 1892 р. Це була наче улюблена Лесина дитина — її перша збірка поезій. Тим дорожча її серцю, що через заборону російської цензури мусіла бути видана аж за кордоном, у Львові, що належав тоді до австрійської держави. І до Лесі прибула вона аж кілька місяців після появи. А перевіз її один земляк нишком, скриту від ока царської жандармерії.

— Лесю, — почулися вигуки, — Лесю, нарешті! Ми так нетерпеливо ждемо!

Леся підійшла до господаря дому й подала йому томик. Старицький узяв його в руки, погладив наче дитину й розтинаючи обережно розрізав листки. Заклав окуляри й став читати голос. Рецитатор був із нього неабиякий, тож присутні слухали, стримавши віддих. А Старицький деклямував Лесині поезії в захопленні, деякі по кілька раз. Читав і плакав. Раптом відклав книжечку набік і на радощах кріпко обняв та поцілував Лесю.

Плакала й Леся, бо ось перед нею відкрився шлях на верхів'я. На верхів'я поетичної творчості.

Г О М І Н В О Д В Е С Н Я Н ИХ

Роки любії, дитячі,
Як весняні води зникли,
Але гомін вод весняних
Не забудеться повік...

Леся Українка.

Співає свою нічну, чарівну, могутню пісню волинська природа, а її мелодія вливається крізь відкрите вікно в Лесину кімнату. У саду лящасть солов'ї, лісові чагарники й хаці та надбережні левади бринять голосами нічного птаства. Іздалекого села несеться гомін пісень, гавкання собак і спізнений скрип колодязів. На стріхах хат клекочуть лелеки, ген даї за річкою під лісом тужливо курликають журавлі. Деркач нестомно скрекоче у високих травах річкового острівця. У дуплах старезних тополь тривожно перекликаються сичі. Вітер сколихує надбережними очеретами й комишами, а їх шепіт зливається з шумом спілого збіжжя. Жаб'ячі хори перекликаються навипередки.

Місяць блідим сяйвом заливає бір, розлогі поля, левади, старезний сад, сільські хати, спокійне плесо річки. Його промені падають крізь відкрите вікно на білу постіль Лесиного ліжка. Дівчинка кидається неспокійно з боку на бік. Сон її не береться. Її личко горить, вона ловить жадібним ухом чарівну пісню волинської ночі. Перед її широко відкритими очима снуються фантастичні образи. Леся біжить поглядом за місячними проміньчиками, аж ген, над річку Турію. Там з-поміж латаття напевно випливає тепер водяник, а на віттях дерев гойдаються веселі русалки. Ось ці мерехтливі огники, що бігають по надслучанському трясовинні — це певне дитинчата-потерчата, що своїми світельцями зводять людей на манівці. Там і перелесник і „той, що в скелі сидить” і „той, що греблі рве”. А в темному лісі поміж дерев ходить певно лісовик і шугають хацьми лісові дівчата-мавки. Стільки Леся наслухалася про них від своєї мами й сільських людей, що розказу-

вали їй вечорами казки про ці фантастичні водяні, польові й лісові істоти.

Якось то мама, ідучи з Лесею у Жаборинці лісом із дуже маленькими, але рясними деревами, оповідала про мавку. Недавно знову Лесю була в дядька Лева Скулинського над Нечімним і він так гарно розказував їй про цю лісову істоту, що людський вигляд має, поліський одяг носить і людською мовою говорить. Про цю лісову дівчину, що сільського хлопця покохала й поміж людей жити пішла. Але, зазнавши багато лиха й кривди від людського роду, в стовбур перемінилася. І тільки теплою порою оживає, з дупла виходить і деяким людям, що серце чисте мають і природу широю душою кохають, оманою-привидом показується.

Ці фантастичні істоти нераз у снах і маріннях з'являлися Лесі й манили її до себе. Леся мусить сьогодні побачити водяника, русалок й свою вимріяну мавку. Мусить! Ніхто не знає, що вона вийде нишком із хати. Це нічого, що їй не вільно бігати по дворі в холодні вечори з уваги на її недугу. Вона нікому не скаже, навіть своїй коханій мамі.

І дівчинка швидким рухом відкинула накривало, вилізла крізь вікно й, облита місячним сяйвом, знайомою стежечкою побігла над річку. На цей високий берег, що над ним темною стіною навис дрімучий бір — „Стадниця”.

Серце її тріпалося зі зворушення, личко пашіло від напруги, віddих ставав швидкий від бігу. І хоч тривога й неспокій огортали Лесину душу, все ж якась непоборна, невидима сила казала їй бігти над річку. І вона бігла.

Нарешті прибула до цілі. Сіла над берегом і вдивлялась у тихе плесо річки. Але лише латаття, шуварі й водяне зілля шелестіли й колихалися злегка від струму. Та ось місяць виринув з-поза хмаринки й дівчинка побачила, як латаття розхилилося, водяні лілії сколихнулися і з плеса виринула вкрита зелами й водоростами голова старезного діда з довгою сивою бородою. А вслід за водяником вистрибнули з течії веселі русалки з синіми очима й розпущенім зеленим волоссям. Гомін, сміх, веселощі наповнили довкілля.

Водяник перший побачив Лесю. Приклав палець до уст і шепотом промовив до веселої громадки:

- Цітьте, бо сполосните дівчинку.
- Дівчинку? А ми думали, що рибалка.
- Були б залоскотали! У течію втягнули б!
- Виром закрутити б! На дно річки спустили б!
- Щоб лежав у нашему водяному царстві!
- У хоромах хрустальних!
- Із рибками грався б! Із русалками шуткував·би!

— Цітьте! — загримав на гомінках русалок водяник. — Цітьте, а то невинну дитину налякаєте!

Але русалки мов і не чули, що водяник каже. Побралися за руки й почали довкола Лесі йти хороводом, пісень співати, вигукувати, реготом заливатись...

Цітьте, — розсердився водяник, — а то на дно підете!

Вмить ущухли русалки, почувши таку погрозу. Піти на дно — значить утратити таку чудову місячну ніч, коли то можна світ побачити й до схочу нагулятися на дозвіллі. Така друга нагода не швидко буде.

Та враз зашелестіло листя, захрустіли сухі галузки. Із ча-гарника, з-між дерев вийшов поліський дядько. Борода в нього ріденька, на голові вінок із листя, полотнянка вкрита лісовим зіттям. А за ним дівчина прекрасної вроди, кароока, чорноброда, на голові лісовим квіттям заквітчана, а в чорному волоссі різними кольорами світлячки грають, наче самоцвіти

в діядемі царівні. Одяг у неї такий, як носять дівчата на волинському Поліссі. Намисто з ягід калини й рябини.

— Лісовик і мавка, — майнуло в Лесиній голові. — Мавка! Лісова мавка! Точнісінько така, якою бачила її в снах своїх гарячкових, у mrіях неспокійних.

А мавка голосом лісових дзвіночків промовила:

— Леся, дівчинка з двору, яка так любить природу. Яка так залюблена слухає оповідань, казок і пісень про нас, дітей природи. Мелодія, що її співає сьогодні волинська природа, відізветься колись у душі дівчинки й Леся передасть цю лісову пісню тим, хто спрагнений її гомону.

Леся підвелася й хотіла підступити ближче до мавки. Але коли вже мала доторкнутися її, побачила на тому місці тільки сріблистий туман... Ні мавки, ні лісовика, ні водяника, ні пустотливих русалок...

Лесю огорнув переляк і вона біgom подалася стежечкою до дому.

А на другий день Леся дісталася гарячки й мусіла лежати в ліжку та приймати ліки. Але ніхто не знав, що було причиною погіршання її здоров'я. Навіть мама. Бо Леся скovalа тайну цієї літньої нощі в глибину своєї душі й берегла її тільки для себе.

**

Зачарував Лесю Українку образ мавки на увесь її вік.

І так довго не давав їй спокою, поки не написала „Лісової пісні” — свого найкрашого поетичного твору, що виніс її на верхів'ян е лише української, але й світової літератури. А написала Леся цей твір на чужині, де лікувалася від своєї тяжкої недуги. Тоді то в її стуженій за рідним краєм душі відізвався гомін вод весняних, віджили спогади дитячих років, пробудилася чарівна пісня волинської нощі, ожила лісова мавка. І в той же час Леся написала своїй дорогій мамі листа, 20. 12. 1911 р., в якому призналася до своєї нічної мандрівки малою дівчинкою, щоб побачити мавку.

ЗМІСТ:

I. НА ПОЛІ СЛАВИ

	Стор.
Поворот на вітчизну	5
Отрокові поводи	12
Переявл славу	17
Витязь лицарського турніру	21
Пекарчук Петрусь	27

II. ПЕРГАМЕНТ І КНИГА

Откуду пошла єсть земля руськая...	33
З вертепом та звіздою	39
Острозькі первопечатники	44

III. ПЕРШІ КРОКИ НА ВЕРХІВ'Я

Малий мальр	51
Співець прадідньої слави	55
На „ослячій” лавці	58
Перша льокація	61
Перші крохи на верхів'я	63
Гомін вод весняних	67

